

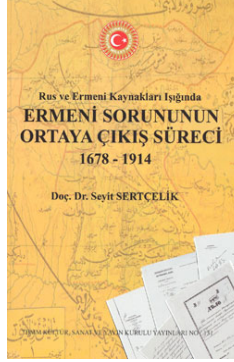
tarafımızdan okunmuştur.” cümlelerinden Necati Demir’in Türkoloji için devrim sayılabilecek malzemeye sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Necati Demir’i Giresun İli ve Yöresi Ağzları kitabından dolayı kutlarken Karadeniz bölgesinde bulunduğunu ifade ettiği Türk (Runik) kitabelerini bir an önce Türkoloji âlemine kazandırmasını kendisinden bekliyoruz.

* * *

ERMENİ SORUNUNUN ORTAYA ÇIKIŞ SÜRECİ

Yahya Kemal Taştan*

Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2009, 374+XIX s. ISBN: 978-975-6226-47-6.

Türkiye’de Ermeni meselesi ile uğraşan sosyal bilimcilerin en büyük açmazlarından biri kuşkusuz kaynak sorunudur. Ermeni meselesi ile ilgili çalışmaların son yıllarda revaçta olmasına ve peş peşe pek çok bilimsel araştırma yayınlanmasına rağmen, konunun şümüllü bir şekilde ele alındığı çalışmalar neredeyse bir elin parmaklarını geçmemektedir. Üstelik Türkiye’de yayımlanan eserlerde, konu hep birbirini tekrar eden, “Ermeni Sorunu külliyatı” adı verilebilecek araştırmalar yığınınına yol açmıştır. Bazı eserler ise arşivi görmeden, kimi kaynaklara vâkıf olmadan diğer eserlerin kaynaklarını aşırarak bilimsel çalışmalar ortaya koyduklarını iddia etmişlerdir. Ermeni meselesi ile ilgili yapılan çalışmalar, millî

* Arş. Gör., Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, ANKARA.
ytastan@gazi.edu.tr.

mesele olarak değerlendirildiğinden kapalı kapılar ardında tarihçilik mesleğini icrâ edenlerin intihalleri "*çaldıysa mirî malı çalmış*" edâsıyla hoş karşılanmıştır. *Suje*'yi yalnızca 1878 Berlin antlaşması sonrası gelişmelere hapseden ve Türkiye'deki arşivlere sıkışıp kalan Ermeni meselesinde uzman tarihçiler, ne yazık ki söz konusu meselenin birinci dereceden âmili olan devletlerin arşivlerine girmeyi akıllarına bile getirmemişlerdir. Başbakanlık Devlet Arşivleri'nin Ermeni meselesi ile ilgili yayınladığı belgeler külliyatını şerh etmekle yetinen ve bu nedenle özgün bir çalışma ortaya koyamayan tarihçilerimiz; söz konusu meseleyi "özür dilemek" ile "özür dilememek" arasında bir ideoloji ve iman alanı hâline dönüştürmüşlerdir. Bu nedenle tarihçiler, ister menfi ister müsbet olsun, daha araştırmalarının başında peşin hükümlerle yola çıkmışlar; Başbakanlık Devlet Arşivleri sayesinde hazıra kondukları belgeleri değerlendirme hususunda şark toplumlarının en eski geleneklerinden biri olan şerh usûlünü bilimsel bir metod hâline getirerek mutlak bir doğru yaratmışlar ve meseleye bilimsel yaklaşımdan ziyade onu savunma yahut saldırı stratejisinin bir parçası kılmışlardır. Oysa bu konuda yapılacak en önemli mesai, Türkiye'deki arşivler dışında İran, Rusya, Almanya, İngiltere, Amerika, Fransa gibi 19. yüzyılın önemli aktörleri olan devletlerin arşivlerinde de harcanmalıdır. Bugün Türkiye ve Azerbaycan Cumhuriyetlerini siyasî ve sosyal açılardan meşgul eden bir mesele olmasına rağmen, Türk bilim adamlarının, Türkiye dışındaki arşivlerden yararlanmaması büyük bir zaaftır. Buna mukabil Rus arşivlerinden Ermenilerin faydalandıkları ve 1960'lı yıllardan itibaren bu arşivlerdeki belgelerin kopyalarını Ermenistan'a aktardıkları görülmektedir.

Ermeni meselesi ile ilgili Türk bilim

adamları ve resmî kurumlar tarafından yüzlerce kitap ve makale kaleme alınmış olmasına rağmen, Ermeni araştırmacılar, Türk tarihçilerini belgeleri tahrif etmekle ve sahtecilikle suçlamışlardır. Onlara göre Türk hükümet-leri tarafından sipariş edilmiş olan bu çalışmalar, bir kamuoyu yaratmaya yönelik propaganda araçlarıdır. Üstelik Türkiye'de de Ermeni iddialarını destekleyen bir kesim, Türk tarihçilerini belgeler karşısında seçici olmakla ve genelde subjektif olduğunu ileri sürdükleri hatıratları kullanmakla itham etmiş ve yargılamışlardır.

Prof. Dr. Seyit Sertçelik tarafından kaleme alınan "Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914" adlı eser, Rus Arşivlerinde Ermeni Meselesi ile ilgili bir Türk bilim adamı tarafından yapılan ilk araştırmadır. Bu nedenledir ki, büyük bir emeğin mahsûlü olan Sertçelik'in çalışması özgün ve orijinal nitelikleri ile Türkiye'de Ermeni Meselesi ile ilgili yapılan çalışmalarda ayrıcalıklı bir konuma sahip olacak ve bu alanda çığır açacak niteliktedir. Altı yıl boyunca, sekiz Rus arşivinde Ermeni meselesi ile ilgili çalışmalarda bulunan Sertçelik, Rus arşiv belgeleri ve kaynakları ile Ermeni yazarlarının eserlerinin yanı sıra Türk tarihçilerinin eserleri ve yayımlanmış Osmanlı arşiv belgelerinden de istifade ederek, meselenin Türk tarihçiliğince yeterince bilinmeyen yönlerini ele almıştır.

Eserin *giriş* bölümünde şark meselesi, Ermeni iddiaları, tehcir ve soykırım gibi konulardan kısaca bahseden Sertçelik, ardından Osmanlı millet sistemi içinde Ermenilerin konumunu ele almaktadır. "Ermeni Davranış Psikolojisi Üzerine İzlenimler" başlığı ile Ermeni davranış ve psikolojik özelliklerinin meselenin anlaşılması bakımından önemine dikkat çekmekte ve oldukça faydalı bilgiler vermektedir. Stereotip-

lerin bir milletin tarihini, kimliğini ve eylemlerini anlamak için önemli veriler oldukları antropoloji ilmi sayesinde sosyal bilimlere taşınmış ve tarih araştırmalarına da kaynaklık etmeye başlamıştır. Başlı başına bir araştırma konusu olabilecek Ermeni stereotipine yönelik bu alt başlıkla meseleye ışık tutulmaktadır.

Sertçelik, eserin *birinci bölümünde*, Ermenilerde bağımsız bir devlet kurma düşüncesinin 17. yüzyılın sonlarında ortaya çıktığı ve bu konunun ilk muhataplarının İran ve Rusya olduğunu anlatmaktadır. Türkiye ile İran arasındaki ticarî ilişkilerde önemli bir mevkie sahip olan İran teb'ası Ermeni tüccarlarının giderek zenginleşmesiyle bir burjuva sınıfı ortaya çıkmış ve "melik" adı verilen bu yeni sınıf, yeni bir toplum ideolojisi geliştirerek bağımsız Ermeni devleti kurulması fikrini işlemiştir. Bu amaçla Ermeni Patriği 1678 yılında, 6 kişiden müteşekkil bir elçilik heyetini Avrupa'ya göndermiş ve söz konusu heyet Papalık ve Avrupa hükümdarları nezdinde diplomatik faaliyetlerde bulunmuştur.

I. Petro'dan itibaren Rus yayılcı siyasetinin bir vasıtası olan Ermenilerin tarih iddialarının Rus ülküsü ile birlikte değerlendirilmesi gerektiği aşikârdır. Dikkat çeken bir diğer husus da, söz konusu dönemde Hindistan'da yaşayan bir grup Ermeni'nin Şaamir Şaamir-yan önderliğinde demokratik ve laik temelli bir Ermeni devleti kurma teşebbüsleridir.

Çar I. Petro'nun Rusya'nın ele geçirdiği bölgelerde Müslümanlar karşısında Ermeni kullanması ve bu bölgelerde Hıristiyan nüfusu çoğaltma siyaseti, halefleri tarafından da benimsenmiş ve Ermeniler siyasî, sosyal ve ekonomik açılardan desteklenmişlerdir. Rusların tutumları karşısında Türkiye'de yaşayan pek çok Ermeni, Rus topraklarına göçmüştür. Ancak Rus boyunduruğu altında

siyasî ve ekonomik imtiyazlarını yitirdiklerinden ve Çarlık Rusya'sının "halklar hapishanesi" olduğunu anladıktan sonra Türkiye'ye yeniden göç etmişlerdir.

19. yüzyılın başlarında Rusya'nın politikasına alet olmayan Osmanlı Ermenileri, yaşadıkları ülkeden memnun olduklarını, Türklerden iyilikten başka bir şey görmediklerini söyleyerek Rusların hâmilliğini kesin bir dille reddetmişlerdir. Buna mukabil İran'da yaşayan Ermeniler ise, 1826-1828 Rus-İran savaşında Rusları açıktan desteklemişler ve karşılığında pek çok imtiyazlar kazanmışlardır. Ardından Osmanlı ile de savaşa tutuşan Ruslar, Osmanlı ülkesinde yerel ve askerî güçlerin zayıflamasıyla serbestçe hareket edebilme imkânına kavuşmuş Ermenileri yanlarına çekmeyi başarmışlardır. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Anadolu'daki Müslümanları katletmekten geri durmayan Ermeniler, böylelikle Türkler nezdinde *millet-i sâdika* olma niteliklerini kaybetmeye başlamış ve bu tarihten itibaren kendilerine kuşkuyla bakılmıştır. Buna karşılık Osmanlı hükûmeti, herhangi bir kin gütmeyerek, Ermenilerin yaptıkları katliamları "yol kazası" olarak değerlendirmiştir.

Eserin *ikinci bölümünde*, Tanzimat döneminde Osmanlı Ermenilerinin konumu, Ermeni milliyetçiliğinin oluşumu ve millî bilincin uyanışına etki eden amiller ele alınmaktadır. Bu dönemde Ermeniler ile Müslümanlar (bilhassa Kürtler) arasında toprak mülkiyeti temelli çatışmalar meydana gelmiş ve bu olaylar iki taraf arasında husûmetin gittikçe artmasına neden olmuştur. Bu olumsuz gelişmelerin bölgedeki feodal yapıdan kaynaklandığına kuşku yoktur. Ancak söz konusu feodal sistemden yalnızca Ermeniler etkilenmemiş, belki onlardan daha fazla muzdarip olan Müslümanlar olmuştur. Ermeni yazarlar ve Batılı gözlemciler de bu hususa dikkat çekmiş; sömürü ve baskı düzeninin

din, mezhep ve millet gözetmediğini belirtmişlerdir.

Tanzimat Fermanı ve bilhassa İslahat Fermanı ile Osmanlı tebaası olan topluluklara uluslaşma yolu açılmıştı. Üstelik Müslümanlar nezdinde "İmtiyaz Fermanı" olarak değerlendirilen 1856 tarihli ferman ile Batılı devletlerin Katolik, Ortodoks ve Protestan cemaatlerinin haklarını garantörlük iddiasıyla Batılı devletlere Osmanlı Devleti'nin işlerine müdahale imkânı da tanınmıştı. Batının propagandalarından, misyonerlerin faaliyetlerinden ve yabancı okullardaki ihtilalci fikirlerden etkilenen topluluklardan biri de Ermeniler olmuş; bu fikirleri Ermeni cemaati içinde yaymak için basın ve edebiyat alanında yoğun çaba gösterilmiştir. Çok geçmeden Ermeniler "Ermeni Milleti Nizâm-nâmesi"ni yayınlamış, Ermeni Millî Meclisi'ni kurmuş ve böylelikle Ermenilerin uluslaşma süreci büyük bir ivme kazanmıştır.

Ermeni Meselesinin uluslararası bir boyut kazanmasının konu edildiği *üçüncü bölümde*, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında, Rusları her açıdan destekleyen Ermenilerin savaş sonrasında imzalanan Yeşilköy ve Berlin antlaşmaları ile meselelerini uluslararası arenaya taşımaları ayrıntılı bir biçimde incelenmektedir. İngiltere'nin Mısır ve Kıbrıs'taki siyasî amaçları ve Rusların tarihî emelleri için Ermeniler bir piyon olarak kullanılmıştır. Söz konusu antlaşmalar ile Ermeni meselesi uluslararası politikanın bir malzemesi olmuş, Ermenilerin yoğun olarak meskûn oldukları vilâyat-ı sitte sun'î bir Ermeni toprağı hâline getirilmek istenmiştir.

Dördüncü bölümde bu gelişmelere paralel olarak Ermeni komitacıların da Anadolu'nun muhtelif yerlerinde tedhiş faaliyetlerinde bulunmaları konu edilmiştir. Önce sun'î bir Ermeni coğrafyası yaratılarak "tarihî Ermenistan" iddiaları

için zemin hazırlanmış, ardından da Ermeniler tahrik edilmek ve millî duyguları kullanılmak suretiyle anarşi ortamı hazırlanmıştır.

1860 tarihli Ermeni Nizâm-nâmesi'nin ardından İstanbul'da ve Anadolu'nun muhtelif yerlerinde İngiliz ve Fransız mason locaları tarafından örgütlenmiş Ermeni mason locaları açılmıştır. "Bilgelik, sevgi, eğitim, iş ve özgürlük" sloganlarıyla kurulan bu locaların, 19. yüzyılın son çeyreğinde kurulan bağımsızlık amaçlı cemiyetlere ve komitalara öncülük ettiği aşîkârdır. Evvla idarî reform taleplerini dillendiren bu cemiyetler, partizan birlikler de oluşturmuş; silah ve cephane toplayarak muhtemel bir isyan için hazırlıklara başlamıştır. Bunun yanı sıra Avrupa ve Rusya'da da Ermeni yanlısı örgütler kurulmuş ve söz konusu örgütler, Anadolu'daki Ermenilere, başta finansal destek olmak üzere askerî mühimmat da temin etmişlerdir. Batı'da kurulan bu örgütlerde bir kısım Avrupalı siyasetçiler de yer almıştır. 1887'de Cenevre'de kurulan Hınçak ve 1890'da Tiflis'te faaliyetlerine başlayan Taşnaksut-yun komitaları ile Türkiye'nin yakın tarihinde on yıllarca siyaseti ve sosyal hayatı meşgul edecek, binlerce Türk ve Müslüman kanının akmasına neden olacak Ermeni isyanları için zemin hazırlanmıştır. Sertçelik, bu bölümde Türklerin ve Ermenilerin kayıplarını Türk ve Rus arşivlerine dayanarak açık bir biçimde ortaya koymuştur.

Eserin *beşinci bölümünde* Türk tarihçilerinin pek bilmedikleri bir tarihî olay ele alınmaktadır. Sanıldığı aksine Ermeni komitaları ve cemiyetleri yalnızca Osmanlı coğrafyasında faaliyette bulunmamışlar; İran ve Çarlık Rusyasında da eylemlerini sürdürmüşlerdir. Bu nedenle Rus idaresi, 1877-1878 savaşından sonra Osmanlı Devleti'nden göç eden Ermenilere şüphayle bakmış ve onları denetim altında tutmuştur. Söz konusu

tarikhlerde Rusya'da meskûn Ermenilerin sayısının 890.000 olduğu ve Ermeni aydınlar arasında bağımsız bir devlet kurma fikrinin uyandığına dair pek çok rapor yayımlanmış ve bu raporlarda Kafkas Ermenilerinin Osmanlı Ermenileri ile işbirliği içinde oldukları vurgulanmıştır. Yaşanan bu gelişmeler karşısında Ruslar, Kafkasya'da yaşayan Ermenilere baskı uygulamış, onların en kutsal kurumları olan Eçmiadzin Kilisesini denetim altına almışlardır. Bunun yanı sıra Rusya, Osmanlı teba'sı Ermeni mültecilerin Türkiye'ye iadesi hususunda Türk hükümeti ile görüşmelerde bulunmuş, ancak Babıâli, isyancılarında ülkeye sızabileceği endişesiyle kabul etmemiştir. Çarlık Rusyasının baskılarına dayanamayan bir kısım Ermeni, İran'a göç etmek zorunda kalmıştır.

Rusya'nın tedbirleri yalnızca Eçmiadzin'i kontrol altına almakla sınırlı kalmamış; kilisenin mallarına el konulmuş, Ermeni okulları ve hayır kurumları kapatılmış, devlet hizmetinde çalışan Ermenilerin sayıları hatırı sayılır derecede düşürülmüş ve 20. yüzyılın başında da Ermenice yayımlar yapan matbuata son verilmiştir. Çarlık Rusyasının bu faaliyetlerinin nedeni olarak Ermeniler arasında giderek yaygınlaşan güçlü şovenist akımları göstermesi ilginçtir. Uygulanan bu baskıcı siyaset karşısında düzenlenen protesto gösterilerine Müslümanlar da katılarak Ermenilere destek vermiş ve onların müsadere edilerek satışı çıkarılan mallarını almamışlardır.

Yaşanan gelişmeler karşısında Ermeniler, Kafkasya'da büyük bir huzursuzluk başlatmış ve Rus hükümetini bölgede yaşayan Azeri, Gürcü ve Rusları kendilerine karşı kullanmakla itham etmişlerdir. Bu suçlama, 1905 yılından itibaren Türkler ile Ermeniler arasında yaşanacak bir dizi kanlı olaylara neden olmuştur. Rus ordusunda görev almaları hasebiyle askerî açıdan Azerbaycan

Türklerine nazaran daha mâhir olan Ermeniler, Türkleri katletmekten geri durmamışlar; başta Bakü olmak üzere Azerbaycan topraklarında tedhîş faaliyetlerinde bulunmuşlardır.

Kafkasya'da Ermeniler ve Türkler arasında çıkan çatışmalar, "kardeş katleden kıyım" olarak adlandırılmıştır. Buna mukabil Taşnakların "mavzerliler" adını verdiği silahlı çeteler, "mümkün olabildiğince daha fazla Türk'ün öldürülmesi" amacıyla propaganda faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Kafkasya'da yaşanan bu gelişmeler Osmanlı hükümetini de endişelendirmiş; Anadolu'da muhtemel bir Ermeni isyanı karşısında tedbirler almaya sevk etmiştir.

Bu bölümde söz konusu edilen en mühim meselelerden biri de, Rus tarih yazıcılığında da yeterince işlenmemiş bir konu olan 1904-1905 Rus-Japon savaşı ile Kafkaslar ve İngiltere arasındaki ilişkilidir. 1891-1903 yıllarında inşâ edilen Trans-Sibirya Demiryolu Hattı ile sömürge imparatorluğu ciddî tehditlerle karşılaşan İngiltere, Rusya karşısında Japonya ile ittifak kurmuştur. Mançurya ve Kore'yi doğal yayılma alanı olarak gören Japonya'nın izlemiş olduğu siyaset, Rusya ile karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. 8 Şubat 1904 tarihinde Japonya'nın Port Atur Limanına saldırması ile iki ülke arasında bir buçuk yıl sürececek bir savaş başlamıştır. İngiltere'nin Osmanlı Ermenileri ile Kafkasya Ermenileri arasındaki faaliyetleri nedeniyle Rusya, en deneyimli ordusu olan doğu ordusunu cepheye sevk etmekten çekinmiştir. Bu nedenle büyük bir hezimetle uğramış olan Rusya, ülkesinde baş gösteren anarşi ortamından vatandaşlarına demokratik haklar vermek suretiyle sükûneti sağlamaya çalışmıştır.

1905 yılında G. İ. İ. Vorontsov Daşkov'un Kafkasya Genel Valisi atanması ile birlikte Rusya'nın Ermeni politikasında değişiklik meydana gelmiş; Yakındo-

ğu'da Çarlık politikalarını gerçekleştirmek amacıyla Ermenilerden yararlanılmıştır. Sertçelik, eserinin *altıncı bölümünde* Rusya'nın Kafkas Ermenileri ve Osmanlı Ermenilerine yönelik siyasetlerini incelemiştir. Bozgunla neticelenmiş bir savaştan yeni çıkmış olan Rusya, Türkiye'ye karşı silahlı mücadelede bulunmanın henüz erken olduğuna inanmış ve Ermenileri kullanmak suretiyle doğuda kaybettiği itibarlarını kazanmaya çalışmışlardır. Bu amaçla Ermenileri Osmanlı Devleti'ne düşman, Rusya'nın ise işbirlikçisi yapmanın Rus hükümetinin en mühim görevi olduğu tezi işlenmiştir. Bu gelişmelerle birlikte Osmanlı Ermenileri de Rusya'nın egemenliği altında yaşamak istediklerini ve yaşadıkları bölgelerin Ruslar tarafından işgal edilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. II. Abdülhamid'e karşı İttihat ve Terakki ile işbirliği yapan Taşnaksutyun komitesi, II. Meşrutiyet'in ilânı ile bağımsız bir Ermenistan kurma fikrinden bir süre vazgeçmiş, buna mukabil muhtariyet ve adem-i merkezîyet anlayışını dillendirmeye başlamışlardır. Hınçak komitesi de bu maksatla Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile ilişki içinde olmuştur. Ancak Balkan Savaşları ile Osmanlı Devleti'nin sonunun geldiğine inanan Ermeniler, yakında muhtemel bir Rus hâkimiyeti karşısında Rus vatandaşı olmayı ummuş ve Rusça öğrenmeye başlamışlardır.

Sertçelik, çalışmasının yedinci ve son bölümünde Anadolu ve Kafkaslarda çıkarları çatışan büyük güçlerin, bölgede nüfuz sahibi olmak amacıyla Ermenilerin hâmililiğine soyunmalarını ve bu amaçla Osmanlı Devleti'ne sundukları ıslahat projelerini konu edinmiştir. Ermenilerin hamiliğini Ruslara kaptırmak istemeyen İngilizler, 1878, 1895 tarihlerinde hazırladıkları projelerle, doğuda ıslahat yapılmasını istemişlerdir. Bu projelerde Ermenilerin meskûn olduğu bölgelerde

idarî ve askerî görevlere atanacakların Avrupalı güçlerce belirlenmesi talep edilmiştir.

İngilizlerin bu faaliyetlerinden rahatsız olan Rusya, Anadolu'da kurulacak ve böylece ikinci bir Bulgar vak'asına neden olacak büyük güçlerin himayesindeki özerk bir Ermenistan'ın Çarlığın siyasetine engel olacağı endişesiyle, "Ermenisiz bir Ermenistan" politikası izlemiş ve Ermenilere şüpheyle bakarak onlara sırtını dönmüştür. Ancak 1913 yılında Taşnaksutyun komitesi, Kafkas Ermenileri ile Osmanlı Ermenilerinin birleşerek Rusya himayesinde özerk Ermenistan'ın kurulması fikrini gündeme getirmişlerdir. Bu arada patlak veren Birinci Dünya Savaşı ile Ermeniler, yarı bağımsız özerk bir Ermeni devletinin kurulması karşılığında Türklerin Avrupalılara olan borçlarının bir kısmını ödemeyi, İngiliz ve Fransızların Türklere karşı yapacakları savaştan giderlerinin Ermeniler tarafından karşılanması gerektiği fikrini ortaya atmışlardır. Böylelikle Ermenilerin asalak olmadıklarını, bağımsızlıklarını kan ve terle kazandıklarını ispatlayabileceklerini ileri sürmüşlerdir. Bütün bu faaliyetlere karşı Rusların himayesinde özerk bir Ermenistan kurma projesi destek bulmamış ve yalnızca Ermenilerin programı olarak kalmıştır.

Rusların ve Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne Ermeniler lehinde ıslahat yapmaları yönündeki baskıları karşısında Babîâli, bir takım reformlar yapmayı kabul etmiş ise de, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi nedeniyle bu düşüncelerini rafa kaldırmak zorunda kalmıştır. Osmanlı hükümetinin reform vaatlerine inanmayan Ermeniler, çözümün Rusya eliyle sağlanacağına inanmış, savaş esnasında hem cephe hem de cephe gerisinde Ruslar ile İtilaf Devletlerini desteklemişlerdir.

Sonuç bölümünde eserin kısa bir özeti ve değerlendirmesi yapılmış ve çalışma-

---

nın sahadaki oyuncular ile onları geri planda yönlendirenlerin farklı odaklara mensup çıkarları olduğu ortaya konulmuştur. Sertçelik'in ifadesiyle, "bu karbon kâğıdı siyaseti, bin yıldır aynı topraklarda yaşayan ve kültürel değeri birbiriyle çok kaynaşan hakları, yapay oluşumlarla kendi ulusal çıkarları için, her şeyi mubah gören bir anlayışla birbirine düşürerek ayırmaya çalışan küresel aktörlerin başarısız olmaları için tarihten dersler çıkarılması gerektiğini ortaya koymaktadır."

Seyit Sertçelik'in büyük bir emek mahsûlü olan eseri, Türkiye tarih yazıcılığında Ermeni meselesi ile ilgili çalışmalara yeni bir boyut getirecek ve bundan sonraki çalışmalara rehberlik edecek niteliktedir. Eserin Birinci Dünya Savaşı ve sonrasındaki gelişmelerin anlatılacağı ikinci cildinin müjdesini veren Sertçelik'i bu kıymetli çalışması ve Ermeni araştırmaları sahasına yeni bir soluk kazandırması nedeniyle kutluyoruz.